

М.С. ИМОМНАЗАРОВ

**МУМТОЗ ФОРС ШЕЪРИЯТИ
БАДИИЯТШУНОСЛИГИ
ВА ЖАНРЛАР ТИПОЛОГИЯСИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

М.С. Имомназаров

**МУМТОЗ ФОРС ШЕЪРИЯТИ
БАДИИЯТШУНОСЛИГИ
ВА ЖАНРЛАР ТИПОЛОГИЯСИ**

Тошкент – 2015

М.С.Имомназаров. Мумтоз форс шеърляти бадииятшунослиги ва жанрлар типологияси. –Т., 2015

Ушбу монографик тадқиқот Тошкент давлат шарқшунослик институти Хорижий Шарқ халқлари адабиёти кафедрасида Ф-1-139 “Шарқ халқлари адабиёти тарихи ва жанрлари типологияси” илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида тайёрланди. Унда X-XV асрлар форс мумтоз шеърляти бадииятшунослигининг долзарб масалалари кискача таҳлил этилиб, замонавий бадииятшунослик илми нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилинди. Олинган мавзу кўлами ниҳоятда кенг бўлганлигидан мумтоз шеърлят бадииятшунослигининг барча муаммоларини бир текис ва батафсил ёритиш мақсад қилиб қўйилмади, балки бугунги кунда энг муҳим ҳисобланган муаммоларга эътибор қаратилди. Шу билан бирга мавзуларни Тошкент давлат шарқшунослик институти магистратурасининг “адабиётшунослик” мутахассислиги бўйича ўқитиладиган махсус курслар мундарижаси билан боғлиқ равишда ёритиш ҳам кўзда тутилди. Тадқиқот ушбу йўналишда биринчи тажриба бўлганлигидан унда турли камчиликларга йўл қўйилган бўлиши табиий. Шу сабабли унинг мазмунини янада бойитиш ва мукамаллаштириш ниятида билдирилган барча танқидий мулоҳазаларни муаллиф мамнуният билан қабул қилади.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор
Абдураҳим Маннонов

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор
Боқижон Тўхлиев
филология фанлари номзоди, доцент
Сарвиноз Сотиболдиева

Ушбу монография Тошкент давлат шарқшунослик институти илмий кенгашида нашрга тавсия этилган (№3-сонли баённома, 31.10.2015 йил)

МУНДАРИЖА

Мукаддима. Бадиият, адабиёт, маънавият.....	4
1-қисм. Бадииятшунослик фанининг назарий масалалари.....	6
1. Мустақиллик ва адабиёт илмининг эркин ривожланиш имкониятлари.....	6
2. Ижтимоий фанлар методологияси хусусида	11
3. Бадииятшунослик адабиётшунослик фанлари таркибида	25
4. Бадиий тимсол ва унинг даражалари.....	35
2-қисм. Мумтоз форс шеърляти бадииятшунослиги. Умумий масалалар.....	50
1. Анъанавий ва замонавий бадииятшунослик нисбати	50
2. Адабиёт тарихи ва тарихий бадииятшунослик.....	55
3. Тарихий бадииятшунослик ва жанрлар тараққиёти.....	67
4. Мумтоз форс шеърлятида бадиий тимсол турлари ва уларнинг тараққиёти	85
5. Мумтоз шеърлятда бадиий ижод тариқи муаммоси	128
3-қисм. Адабий асар тадқиқида тилшунос ва адабиётшунос ҳамкорлиги. Мумтоз форс шеърляти лингвопозтикаси	156
1. Тил ва адабиёт. Тилшунослик ва адабиётшунослик йўналишларининг ўзига хос жиҳатлари.....	156
2. Адабий асар тадқиқида тилшунос ва адабиётшунос ҳамкорлиги.....	180
3. Мумтоз форс шеърляти тараққиёти ва тарихий лингвопозтика муаммолари.....	201
4-қисм. Мумтоз форс адабиётида шеърлий тизимлар ва жанрлар типологияси	212
1. Мумтоз форс адабиётида лирик жанрлар.....	212
2. Мумтоз форс шеърлятида эпик жанрлар типологияси.....	238
3. Мумтоз форс шеърлятида шакл ва мазмун нисбати	250
Хулоса	259
Адабиётлар рўйхати	261

МУҚАДДИМА

Бадият, адабиёт, маънавият

Бадиятшунослик фанининг асосий мавзуси бадиятдир. Бадият нима? Бизнинг минтақада бадиятшунослик фанининг дастлабки намуналари араб тилида яратилгани учун бу тушунчанинг лингвистик асоси ҳам араб тилидаги “бадаъа” феълига бориб тақалади. Луғатларда “бадаъа” феъли “ўйлаб топмоқ”, “бирор-бир янгилик киритмоқ”, “яратмоқ” маъноларини англатиб, ундан ясалган “бадий” сифати “ажойиб”, “тенгсиз”, “латофатли” маъноларида, “бадийъа” эса “янгилик” “камёб учрайдиган нарса” “мўъжизавий нарса” маъноларида ишлатилади. Демак, бадият адабиётнинг моҳиятига хос бўлган мўъжизавийлик хусусиятини ифодаловчи жиҳати бўлиб, бадий адабиётни тўғри тушуниб етиш учун аввало унинг мўъжизавийлиги нимадан иборат эканлигини аниқлаб олиш лозим бўлар экан.

Бола ўйнайди. Ўйин – Борлиқ ҳақиқатини амалий англаб етиш – ўзлаштиришнинг илк кўриниши. Ёш бола Борлиқни англаб етиш учун ҳаётини жараёнларни ўйинда моделлаштиради. Инсон улғайган сари унинг ўйинқароқлиги йўқолмайди, фақат ўйнайдиган ўйинлари тури ўзгариб боради. Барча санъат турларининг туғилиши, шаклланиши ва ривожининг шу хислати билан боғлиқ эканлиги сир эмас. Шеър вази, қофияси, унда ишлатиладиган бадий санъатлар, эпик асарга хос сюжет ривожининг фабула, экспозиция, кульминация, ечим, персонаж ва характер, қаҳрамоннинг ички монологининг драматик конфликт ва ҳоказолар барчаси аслида ижодкорнинг тахайюл кучи билан яратилган тимсолий оламнинг шартли белгилари, адабиёт дунёсида қабул қилинган ўйин қоидаларидир¹. Маълумки, бу қоидалар замон ва макон алмашуви билан ўзгариб туради.

Санъатнинг барча турлари, жумладан, бадий адабиёт ҳам, ҳар бир халқ миллий маданиятининг таркибий қисми бў-

¹ Бу мавзу нидерланд файласуфи И. Хейзинганинг «*Homo ludens. Маданиятда ўйин унсурининг тадқиқи тажрибаси*» асарида муфассал кўриб чиқилган. Санъат ва ўйин нисбати хусусида яна қаранг: Хализев В.Е. Теория литературы, с. 63-64, Переверзев В.Ф. Гоголь. Достоевский. Исследования. –М.: «Сов. писатель», 1982. –С. 419-428.

либ, бадний тафаккур ҳосиласидир. Бадний тафаккурни эса ўз навбатида ҳаёт моҳиятини англаб етишнинг мустақил йўли сифатида баҳолаб, моҳиятан тахайюл ўйинлари² воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уриниш, дея таърифлаш мумкин. Шу йўл билан ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради.

Аммо агар санъат фақат ўйиндан иборат десак, тўғри бўлмайди. Шу ўринда қадимдан “устоди аввал” деб улуғланган юнон олимининг “катарсис” тушунчасига эътибор қаратамиз. Аристотель ишлатган “катарсис” сўзи рус тилига «очищение» (поклашиш) деб таржима қилинган³. Юнон олими кўпроқ трагедия санъатига нисбатан ишлатган бу тушунчани кенгроқ талқин қиладиган бўлсак, инсон онги ва тафаккурига таъсир қиладиган илмдан фарқли равишда, чинакам санъат асари биринчи навбатда, томошабин ёки китобхоннинг туйғуларига таъсир ўтказади, унинг туйғуларини поклашга, тарбиялашга хизмат қилади. Демак, адабиёт ва санъат биринчи навбатда инсон туйғуларининг тарбиячисидир. Агар шу асосий вазифани уддаламаса, бундай асарни ҳақиқий бадий адабиёт намунаси деб бўлмайди. Инсонни аслида ҳаёт тарбиялайди. Аммо ҳаёт қаттиққўл тарбиячидир. У кўпинча мажбурлаб тарбиялайди. Санъат эса ундай эмас. У мажбурламайди, балки ўйнаб туриб ўргатади. Айни шунинг учун ҳам санъатнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти бекиёс. Санъат ва адабиётнинг мўъжизавийлиги унинг шу ўйнаб туриб ўргатабилиш, яъни инсоннинг ўйинқароқлик хусусиятидан унинг туйғуларини поклаш йўлида фойдалана билишида бўлиб, бадиятшунослик илми адабиётнинг ушбу асосий хусусиятини батафсил таҳлил қилиш билан шуғулланади.

² “Имагинация” (русча “воображение”, Форобий ва Ибн Синолар фалсафасида “тахайюл”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш ва ифодалашдаги асосий воситаси. Эканлиги рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа” (М., «Наука», 1987, стр. 9-13, 146-154) асарида ишонарли исбот қилиб берилган.

³ Аристотель. Поэтика (Об искусстве поэзии). — М., 1957. — С. 56.